

กสม. ๓

ข้อเสนอแนะ

ตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย

พุทธศักราช ๒๕๖๐ มาตรา ๒๔๗ (๓)



คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ

วันที่ ๒๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๖๗

ข้อเสนอแนะที่ ๙๒/๒๕๖๗

เรื่อง สิทธิที่จะไม่ถูกเลือกปฏิบัติด้วยเหตุแห่งเพศ กรณีการแต่งกายของนายความและ
นักศึกษากฎหมาย

ผู้ร้อง

ผู้ถูกร้อง

๑. ความเป็นมา

ผู้ร้องยื่นหนังสือร้องเรียนด้วยตนเอง ณ สำนักงานคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ ตามเรื่องร้องเรียนที่ ๘๑๙/๒๕๖๖ ลงวันที่ ๔ ตุลาคม ๒๕๖๖ เรื่อง การเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรม ระหว่างเพศ กรณีขอให้ให้นักศึกษากฎหมายหญิงหรือหญิงข้ามเพศสามารถเลือกสวมใส่กระโปรงหรือ กางเกงขายาว และขอให้นายความกลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศสามารถแต่งกายและสวม ชุดครุยเนติบัณฑิตของนายความตามอัตลักษณ์ทางเพศเพื่อความในศาล โดยมีประเด็น ดังนี้

ประเด็นที่ ๑ ระเบียบสำนักอบรมศึกษากฎหมายแห่งเนติบัณฑิตยสภา ว่าด้วยการ แต่งกายของนักศึกษา พ.ศ. ๒๕๖๖ ซึ่งกำหนดการแต่งกายของนักศึกษาเนติบัณฑิตในการเข้าฟังการสอน การสอบข้อเขียน การสอบปากเปล่า การอบรมหลักสูตรภาคจริยธรรม และการรับพระราชทานปริญญาบัตร เนติบัณฑิต ไม่อนุญาตให้นักศึกษาหญิงสวมกางเกงขายาว ทั้งที่ข้อที่ ๘ ของระเบียบดังกล่าวกำหนดให้ นักศึกษาที่มีอัตลักษณ์ทางเพศหรือวิถีทางเพศไม่ตรงกับเพศโดยกำเนิดสามารถแต่งกายตามเพศสภาพ หรืออัตลักษณ์ทางเพศของตนเข้าฟังการสอน การสอบข้อเขียน การสอบปากเปล่า การอบรมหลักสูตร ภาคจริยธรรม และการรับพระราชทานประกาศนียบัตรเนติบัณฑิต

ประเด็นที่ ๒ การแต่งกายของนายความจะต้องสวมชุดครุยเนติบัณฑิตขณะที่ความ ตามข้อบังคับว่าด้วยมรรยาทนายความ พ.ศ. ๒๕๒๙ ข้อ ๒๐ (๔) ซึ่งออกโดยอาศัยอำนาจตาม พระราชบัญญัติทนายความ พ.ศ. ๒๕๒๘ มาตรา ๒๗ (๓) ประกอบมาตรา ๕๑ และตามข้อบังคับ เนติบัณฑิตยสภา พ.ศ. ๒๕๐๗ ข้อ ๑๗ ซึ่งหลักเกณฑ์ดังกล่าวระบุแต่เพียงการแต่งกายของนายความ เพศชายและนายความเพศหญิงไว้เท่านั้น โดยไม่ได้ระบุถึงหลักเกณฑ์การแต่งกายของนายความที่มี

/อัตลักษณ์...

อัตลักษณ์ทางเพศหรือวิถีทางเพศไม่ตรงกับเพศกำเนิดไว้ด้วย ส่งผลให้ทนายความที่มีอัตลักษณ์ทางเพศหรือวิถีทางเพศไม่ตรงกับเพศกำเนิดยังไม่สามารถแต่งกายและสวมชุดครุยเนติบัณฑิตตามอัตลักษณ์ทางเพศของตนในเวลาวาคความได้

๒. การดำเนินการ

คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติได้ศึกษาข้อเท็จจริง บทบัญญัติของกฎหมาย หลักการสิทธิมนุษยชน เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง และสอบถามความเห็นจากหน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้องและนักวิชาการ เพื่อเป็นข้อมูลประกอบการพิจารณา ดังนี้

๒.๑ ข้อมูลประกอบการพิจารณา

๒.๑.๑ คำวินิจฉัยคณะกรรมการวินิจฉัยการเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมระหว่างเพศ เรื่องที่แล้วเสร็จเลขที่ ๐๖/๒๕๖๕ ลงวันที่ ๒๔ พฤศจิกายน ๒๕๖๕

๒.๑.๒ คำพิพากษาศาลปกครองกลาง คดีหมายเลขแดงที่ ๑๘๖๘/๒๕๖๖

๒.๑.๓ ประกาศสำนักฝึกอบรมวิชาว่าความแห่งสภานายความ เรื่อง ขั้นตอนการเข้ารับการอบรมบรรยายและจริยธรรมทนายความรุ่นที่ ๖๐ และผู้รักษาสถานภาพ ผู้ผ่านการทดสอบกรณีฝึกหัดงานในสำนักงานทนายความมาแล้วไม่น้อยกว่า ๑ ปี ครั้งที่ ๒-๓/๒๕๖๖

๒.๑.๔ กำหนดการพิธีมอบประกาศนียบัตรผู้ผ่านการฝึกอบรมวิชาว่าความรุ่นที่ ๖๐ และผู้ผ่านการทดสอบกรณีฝึกหัดงานในสำนักงานทนายความมาแล้วไม่น้อยกว่า ๑ ปี ครั้งที่ ๒-๓/๒๕๖๖ เมื่อวันที่อาทิตย์ที่ ๒๔ ธันวาคม ๒๕๖๖ ณ หอประชุมพ่อขุนรามคำแหง มหาวิทยาลัยรามคำแหง

๒.๒ การรับฟังความเห็น

สำนักงานคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติได้จัดประชุมรับฟังความเห็นจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ ผู้แทนกรมกิจการสตรีและสถาบันครอบครัวในฐานะฝ่ายเลขานุการของคณะกรรมการวินิจฉัยการเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมระหว่างเพศ สำนักงานศาลยุติธรรม เนติบัณฑิตยสภา และสภานายความ เมื่อวันที่ ๒๐ ธันวาคม ๒๕๖๖

๒.๓ หลักการ แนวคิด หลักกฎหมาย และมาตรฐานที่เกี่ยวข้อง

๒.๓.๑ หลักสิทธิมนุษยชน หลักการ และเอกสารที่เกี่ยวข้อง

๑) กติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง (International Covenant on Civil and Political Rights: ICCPR)

๒) กติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม (International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights: ICESCR)

๓) อนุสัญญาว่าด้วยการขจัดการเลือกปฏิบัติต่อสตรีในทุกรูปแบบ (Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination against Women: CEDAW)

/๔) ความเห็น...

๔) ความเห็นทั่วไปของคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนประจำกติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง ฉบับที่ ๒๒ (ICCPR, General Comment No. 22)

๕) ความเห็นทั่วไปของคณะกรรมการว่าด้วยการจัดการเลือกปฏิบัติต่อสตรี ฉบับที่ ๓๖ (CEDAW, General Recommendation No. 36)

๒.๓.๒ กฎหมายและระเบียบที่เกี่ยวข้อง

- ๑) รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๖๐
- ๒) พระราชบัญญัติเนติบัณฑิตยสภา พ.ศ. ๒๕๐๗
- ๓) พระราชบัญญัติทนายความ พ.ศ. ๒๕๒๘
- ๔) พระราชบัญญัติความเท่าเทียมระหว่างเพศ พ.ศ. ๒๕๕๘
- ๕) ข้อบังคับเนติบัณฑิตยสภา พ.ศ. ๒๕๐๗ และที่แก้ไขเพิ่มเติม
- ๖) ข้อบังคับสภาทนายความว่าด้วยมรรยาททนายความ พ.ศ. ๒๕๒๙ และที่แก้ไขเพิ่มเติม
- ๗) ระเบียบสำนักกอบรมศึกษากฎหมายแห่งเนติบัณฑิตยสภา ว่าด้วยการแต่งกายของนักศึกษา พ.ศ. ๒๕๖๖
- ๘) ระเบียบการสอบข้อเขียนของสำนักกอบรมวิชาว่าความ

๓. ความเห็นคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ

คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติได้พิจารณาความเห็นจากหน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้อง บทบัญญัติของกฎหมาย หลักสิทธิมนุษยชนและเอกสารที่เกี่ยวข้องแล้ว มีประเด็นต้องพิจารณาเกี่ยวกับความเสมอภาคระหว่างเพศในการแต่งกายของนักศึกษากฎหมายและผู้ประกอบวิชาชีพทนายความ ดังนี้

๓.๑ การแต่งกายของนักศึกษากฎหมายระหว่างการฝึกอบรมเพื่อประกอบวิชาชีพ

๓.๑.๑ การแต่งกายของนักศึกษาในการประกอบวิชาชีพกฎหมายภายหลังจาสำเร็จการศึกษานิติศาสตรบัณฑิตมี ๒ ประเภท ได้แก่ (๑) การศึกษาเพื่อสอบใบประกอบวิชาชีพเป็นทนายความ และ (๒) การศึกษาเพื่อสอบเป็นเนติบัณฑิต โดยแต่ละประเภทมีหลักเกณฑ์ที่แตกต่างกันทั้งในเรื่องการฝึกอบรม การทดสอบข้อเขียน การสัมภาษณ์ และการเข้ารับประกาศนียบัตร เนื่องจากกำหนดขึ้นโดยองค์กรที่แตกต่างกัน คือ สภาทนายความ และเนติบัณฑิตยสภา

๓.๑.๒ กรณีการศึกษาเพื่อสอบเป็นเนติบัณฑิต บุคคลที่เข้ารับการฝึกอบรมถือว่าเป็นนักศึกษาซึ่งจะต้องอยู่ภายใต้ระเบียบสำนักกอบรมศึกษากฎหมายแห่งเนติบัณฑิตยสภา ว่าด้วยการแต่งกายของนักศึกษา พ.ศ. ๒๕๖๖^๑ ซึ่งกำหนดเรื่องการแต่งกายของนักศึกษาในการเข้าฟังการสอน

/และ...

^๑ ระเบียบดังกล่าวเป็นกฎเกณฑ์ที่ออกโดยอาศัยอำนาจตามข้อ ๕๓ แห่งข้อบังคับเนติบัณฑิตยสภา พ.ศ. ๒๕๐๗ ซึ่งกำหนดว่า "ให้คณะกรรมการอำนวยการอบรมศึกษากฎหมายแห่งเนติบัณฑิตยสภามีอำนาจหน้าที่ดำเนินการให้เป็นไปตาม

และการสอบข้อเขียน การอบรมหลักสูตรจริยธรรมและฝึกซ้อมการรับพระราชทานประกาศนียบัตร
เนติบัณฑิต เป็นต้น และแบ่งเพศของนักศึกษาในแต่ละวาระโอกาสไว้เป็นกรณีชายและหญิง ทั้งนี้
ในข้อ ๘ ของระเบียบดังกล่าว ได้กำหนดให้นักศึกษาที่มีอัตลักษณ์ทางเพศหรือวิถีทางเพศไม่ตรงกับเพศ
กำเนิด มีสิทธิแต่งกายตามเพศสภาพหรืออัตลักษณ์ทางเพศของตนเข้าฟังการสอน สอบข้อเขียน สอบปาก
เปล่า อบรมหลักสูตรภาคจริยธรรมและรับพระราชทานประกาศนียบัตรได้ โดยต้องแต่งกายให้สอดคล้องกับ
กรณีของนักศึกษาชายหรือนักศึกษาหญิงอย่างหนึ่งอย่างใดตามที่ได้กำหนดจำแนกลักษณะหรือรูปแบบ
การแต่งกายไว้เป็น ๒ เพศตามข้อ ๔ ข้อ ๕ ข้อ ๖ หรือข้อ ๗ อย่างไรก็ตาม การแต่งกายของนักศึกษา
หญิงตามระเบียบดังกล่าวนี้ กลับกำหนดไว้ให้สวมได้แต่เพียงกระโปรงเท่านั้นซึ่งไม่สอดคล้องกับการ
แก้ไขข้อบังคับเนติบัณฑิตยสภา แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ ๑๗) พ.ศ. ๒๕๖๖ ที่ให้สมาชิกเนติบัณฑิตยสภาหญิง
สามารถสวมกางเกงหรือกระโปรงขณะประกอบวิชาชีพภายในศาล

๓.๑.๓ กรณีของการอบรมวิชาว่าความเพื่อสอบใบประกอบวิชาชีพเป็นทนายความ
สำนักฝึกอบรมวิชาว่าความแห่งสภาทนายความได้กำหนดรูปแบบการแต่งกายตามเพศของนักศึกษา
โดยแบ่งเป็น ๒ ช่วง คือ (๑) การแต่งกายเข้ารับการอบรมวิชาว่าความภาคทฤษฎี การสอบข้อเขียน และ
การสอบปากเปล่า และ (๒) การแต่งกายเข้าร่วมอบรมบรรยายและจริยธรรมทนายความ และ
การรับประกาศนียบัตรผ่านการฝึกอบรมวิชาว่าความ ทั้งนี้ เมื่อพิจารณาข้อกำหนดเกี่ยวกับการ
การแต่งกายของผู้เข้ารับการอบรมในแต่ละช่วงแล้วมีความเห็นดังต่อไปนี้

๑) การแต่งกายของผู้เข้าอบรมภาคทฤษฎี การสอบข้อเขียน และการสอบ
ปากเปล่า มีการกำหนดไว้ในระเบียบการสอบของสำนักฝึกอบรมวิชาว่าความโดยกำหนดว่า ผู้เข้าอบรม
หรือผู้เข้าสอบสามารถแต่งกายตามอัตลักษณ์ทางเพศสภาพ หรือเพศภาวะของบุคคลได้ ทั้งนี้ ต้องเป็นไป
ตามรูปแบบที่กำหนดไว้ในกรณีการแต่งกายของผู้เข้าสอบชายหรือหญิงเท่านั้น รวมทั้งในช่วงการอบรม
บรรยายและจริยธรรม^๒ และพิธีมอบประกาศนียบัตรผ่านการฝึกอบรมวิชาว่าความ^๓ ก็ได้รับรองให้
ผู้อบรมและผู้เข้ารับประกาศนียบัตรสามารถแต่งกายตามอัตลักษณ์ทางเพศสภาพ หรือเพศภาวะของ
บุคคลเช่นเดียวกัน

๒) แม...

วัตถุประสงค์ของสำนักอบรมศึกษากฎหมายแห่งเนติบัณฑิตยสภา เช่น กำหนดหลักสูตร การสอนและการสอบไล่ ภายใน
หลักการอบรมศึกษาที่กล่าวไว้ในข้อบังคับนี้ เลือกสรรผู้สอน กำหนดเวลาการอบรมศึกษาและทำการสอบไล่

เพื่อปฏิบัติตามอำนาจหน้าที่ดังกล่าวในวรรคก่อน ให้คณะกรรมการอำนวยการอบรมศึกษากฎหมายแห่งเนติบัณฑิตยสภา
มีอำนาจระเบียบข้อบังคับได้ตามที่เห็นสมควร”

^๒ ปรากฏตาม ประกาศสำนักฝึกอบรมวิชาว่าความแห่งสภาทนายความ เรื่อง ขั้นตอนการเข้ารับการอบรมบรรยาย
และจริยธรรมทนายความรุ่นที่ ๖๐ และผู้รักษาสถานภาพ ผู้ผ่านการทดสอบกรณีฝึกหัดงานฯ ครั้งที่ ๒-๓/๒๕๖๖

^๓ ปรากฏตาม กำหนดการพิธีมอบประกาศนียบัตรผ่านการฝึกอบรมวิชาว่าความรุ่นที่ ๖๐ และผู้ผ่านการทดสอบ
กรณีฝึกหัดงานในสำนักงานทนายความมาแล้วไม่น้อยกว่า ๑ ปี ครั้งที่ ๒-๓/๒๕๖๖ เมื่อวันที่ ๒๔ ธันวาคม ๒๕๖๖
ณ หอประชุมพูนรามคำแหง มหาวิทยาลัยรามคำแหง

๒) แม้จะมีการรับรองให้ผู้เข้าร่วมการอบรม หรือผู้รับมอบประกาศนียบัตร สามารถแต่งกายตามอัตลักษณ์ทางเพศสภาพ หรือเพศภาวะของบุคคลได้ก็ตาม แต่ในกรณีของหญิง ที่เข้ารับการอบรมรรมรยาทและจริยธรรม และการรับมอบประกาศนียบัตรกลับถูกกำหนดให้สวมใส่ ได้เพียงกระโปรงทรงสอบเสมอเท่านั้น ไม่สามารถเลือกสวมกางเกงขายาวได้ ซึ่งแตกต่างจากกรณีการ สอบข้อเขียนหรือการสอบปากเปล่าที่สำนักฝึกอบรมวิชาว่าความกำหนดให้หญิงสามารถสวมกระโปรง หรือกางเกงขายาวก็ได้ อีกทั้งยังแตกต่างจากกรณีของนายความหญิงขณะว่าความภายในศาลซึ่งตาม ข้อบังคับสภาพนายความว่าด้วยรรมรยาทนายความ (ฉบับที่ ๒) พ.ศ. ๒๕๖๖ และข้อบังคับเนติบัณฑิตยสภา แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ ๑๗) พ.ศ. ๒๕๖๖ ได้แก้ไขให้นายความหญิงสามารถสวมกางเกงขายาว หรือกระโปรงก็ได้

นอกจากนี้ ข้อกำหนดเกี่ยวกับการแต่งกายของผู้เข้ารับการอบรมก็ดี ผู้เข้าสอบก็ดี หรือการเข้ารับประกาศนียบัตรก็ดี ไม่ปรากฏข้อบังคับหรือข้อกำหนดที่มีความชัดเจนในแต่ละช่วง รวมถึงไม่ได้ถูกรวบรวมไว้เป็นแหล่งเดียวกัน ทั้งที่บรรดาข้อกำหนดที่เกี่ยวข้องกับการแต่งกายย่อม กระทบต่อเสรีภาพในการแต่งกายและเสรีภาพในการแสดงออกของบุคคล การมีข้อกำหนดเกี่ยวกับ เครื่องแบบของบุคคลจึงต้องมีความชัดเจน คาดหมายได้ ไม่ควรอาศัยการแจ้งหรือประชาสัมพันธ์ เป็นครั้งคราวเมื่อมีการฝึกอบรมหรือจัดการสอบเท่านั้น^๔ แต่ควรรวบรวมและจัดหมวดหมู่เพื่อให้ ผู้เข้ารับการฝึกอบรมรวมถึงประชาชนทั่วไปสามารถเข้าถึงได้โดยง่ายและสะดวก เพราะถือเป็นสิทธิ ในการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารที่อยู่ในความครอบครองของรัฐด้วย

๓.๑.๔ จากการรับฟังข้อเท็จจริงและข้อชี้แจงจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ในประเด็น การแต่งกายของนักศึกษากฎหมายหญิงของสำนักอบรมศึกษากฎหมายแห่งเนติบัณฑิตยสภา และผู้เข้ารับ การอบรมวิชาว่าความของสำนักฝึกอบรมวิชาว่าความแห่งสภาพนายความที่เป็นหญิง ได้ความว่า คณะกรรมการเนติบัณฑิตยสภาได้หารือแล้วเห็นว่า การแต่งกายของนักศึกษากฎหมายหญิงเป็นจารีต ประเพณีที่มีมาเก่าแก่สืบปั้งแต่ที่มีการเปิดสำนักอบรมศึกษากฎหมาย และเห็นว่าเป็นการกำหนดขึ้น เพื่อวัฒนธรรมอันดี และเพื่อแสดงความอ่อนน้อมและเคารพต่ออาจารย์ผู้สอน ตลอดจนอาจารย์อาวุโส ที่มีทั้งข้าราชการตุลาการ และข้าราชการอัยการ

๓.๑.๕ คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติพิจารณาแล้วเห็นว่า ประเด็นดังกล่าว เกี่ยวข้องกับความเสมอภาค และการจำกัดเสรีภาพในการแต่งกาย โดยมีความเห็นดังนี้

/๑) ประเด็น...

^๔ การอบรมด้วยการบรรยาย การสอบ การอบรมจริยธรรม และการเข้ารับประกาศนียบัตรมีได้กำหนดไว้ในเอกสาร ฉบับเดียวกันดังเช่นระเบียบของสำนักฝึกอบรมแห่งเนติบัณฑิตยสภาฯ ข้างต้น ทั้งยังปรากฏช่องทางสื่อสารต่อผู้มีส่วน เกี่ยวข้องที่หลากหลายทั้งการแจ้งผ่านหน้าสื่อออนไลน์ ตลอดจนการนำไฟล์สำเนาของระเบียบการสอบขึ้นสู่ระบบอินเทอร์เน็ต รวมถึงการแจ้งรูปแบบการแต่งกายไว้ในสำเนาประกาศขึ้นตอนการเข้าสอบ การฝึกอบรม หรือตารางกำหนดการเข้ารับ ประกาศนียบัตร

๑) ประเด็นเกี่ยวกับการจำกัดเสรีภาพในการแต่งกาย

๑.๑) การแต่งกายเป็นสิทธิขั้นพื้นฐานอันเชื่อมโยงกับการกำหนดตนเอง และเป็นสิทธิและเสรีภาพส่วนบุคคลในอันที่จะเลือกอย่างหนึ่งอย่างใดตามใจสมัคร เมื่อหน่วยงานของรัฐกล่าวอ้างถึงความจำเป็นในการสร้างกฎเกณฑ์ที่มีผลเป็นการจำกัดสิทธิเสรีภาพของบุคคล กฎเกณฑ์เหล่านั้นจะต้องเกิดขึ้นด้วยความจำเป็น สมเหตุสมผล และไม่เป็นการใช้ดุลพินิจตามอำเภอใจ โดยรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๖๐ มาตรา ๒๖ บัญญัติว่า การจำกัดสิทธิและเสรีภาพของบุคคลจะต้องเป็นไปโดยสมควรแก่เหตุ ซึ่งสอดคล้องกับหลักการจำกัดสิทธิและเสรีภาพที่ปรากฏในพันธกรณีด้านสิทธิมนุษยชนที่ประเทศไทยเป็นภาคี อาทิ ICCPR หรือ ICESCR

๑.๒) การจำกัดสิทธิเสรีภาพของบุคคลนั้นจะต้องเป็นไปตามวัตถุประสงค์ที่กฎหมายให้อำนาจไว้ ซึ่งไม่ปรากฏเรื่องวัฒนธรรมหรือจารีตประเพณีเป็นเงื่อนไขสำคัญที่รัฐธรรมนูญให้อำนาจในการจำกัดสิทธิและเสรีภาพ อีกทั้งการตีความศีลธรรมอันดีของประชาชนที่ปรากฏในบทบัญญัติแห่งกฎหมายนั้น จะต้องมิใช่ทัศนคติหรือข้อคิดเห็นที่เป็นอัตวิสัย แต่จะต้องคำนึงถึงบริบทแวดล้อมและสภาพการณ์ของสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปแล้วในปัจจุบัน^๕ แต่เมื่อพิจารณาจากการชี้แจงของผู้แทนคณะกรรมการเนติบัณฑิตยสภาที่เห็นว่าการแต่งกายของนักศึกษากฎหมายหญิงเป็นจารีตประเพณี และกำหนดขึ้นเพื่อวัฒนธรรมอันดีเปรียบเทียบกับข้อบังคับเนติบัณฑิตยสภา แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ ๑๗) พ.ศ. ๒๕๖๖ และข้อบังคับสภานายความว่าด้วยมรรยาทนายความ (ฉบับที่ ๒) พ.ศ. ๒๕๖๖ ที่กำหนดให้สมาชิกหญิงแห่งเนติบัณฑิตยสภาทุกประเภท และนายความหญิงมีสิทธิสวมกางเกงขายาวขณะสวมครุยเนติบัณฑิต จะเห็นได้ว่า ความมุ่งหมายที่จะให้เกิดความเรียบร้อยหรือเป็นค่านิยมที่ดีจากการแต่งกายของเนติบัณฑิตยสภาไม่เสื่อมเสียไปด้วยเหตุจากการสวมกางเกงขายาวของสมาชิกหญิงในการปฏิบัติงาน ทั้งยังสะท้อนให้เห็นถึงสภาพแวดล้อมของสังคมที่การสวมกางเกงขายาวของผู้หญิงในแบบสุภาพเรียบร้อยนั้นเป็นเรื่องปกติที่ได้รับการยอมรับกันโดยทั่วไปแล้ว ดังนั้น การจำกัดเสรีภาพของผู้หญิงไม่ให้สวมกางเกงขายาวเข้าฟังการสอน การสอบ หรือรับประกาศนียบัตร ย่อมไม่บรรลุวัตถุประสงค์ที่จะสร้างประโยชน์สาธารณะ หลักเกณฑ์ดังกล่าวจึงเป็นการสร้างภาระและจำกัดสิทธิของผู้หญิงเกินสมควรแก่เหตุ

๒) ประเด็นเกี่ยวกับความเสมอภาค

๒.๑) บทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๖๐ มาตรา ๒๗ ให้การรับรองความเสมอภาค และห้ามมิให้เลือกปฏิบัติต่อบุคคลด้วยเหตุแห่งเพศ ประกอบกับหลักการจำกัดสิทธิและเสรีภาพของบุคคลตามมาตรา ๒๖ ที่จะต้องจำกัดโดยบทบัญญัติแห่งกฎหมายที่ไม่ขัดต่อหลักนิติธรรม ทั้งต้องไม่เป็นภาระจำกัดสิทธิและเสรีภาพของบุคคลเกินสมควรแก่เหตุ นอกจากนี้ CEDAW ที่เป็นพันธกรณีระหว่างประเทศด้านสิทธิมนุษยชนที่ประเทศไทยเป็นภาคี

/มีสาระสำคัญ...

^๕ การตีความประเด็นเกี่ยวกับศีลธรรมอันดีมาจาก CCPR/C/21/Rev.1/Add.4, para. 8

มีสาระสำคัญในการเสริมสร้างและรับรองความเท่าเทียมกันระหว่างเพศและจัดการเลือกปฏิบัติต่อสตรีทุกรูปแบบ ได้กำหนดให้รัฐภาคีตระหนักถึงความเสมอภาคระหว่างบุรุษและสตรี ทั้งยังมีหน้าที่ในการจัดอุปสรรคเพื่อให้บุคคลทั้งหลายบรรลุศักยภาพของตนเองอย่างเต็มที่โดยไม่ยึดติดกับกรอบอคติทางวัฒนธรรมหรือบทบาททางเพศ

๒.๒) หลักความเสมอภาคครอบคลุมถึงหลักการห้ามเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรม ในกรณีนี้ เมื่อพิจารณาจากเนื้อหาของข้อบังคับเนติบัณฑิตยสภาฯ และข้อบังคับสภาทนายความฯ แล้วจะเห็นได้ว่า นอกจากเรื่องการแต่งกายแล้ว การจะได้รับการคัดเลือกให้เป็นผู้มีสิทธิเข้ารับการศึกษาระดับปริญญาโทที่สำนักอบรมศึกษากฎหมายแห่งเนติบัณฑิตยสภา หรือสำนักฝึกอบรมวิชาความแห่งสภาทนายความ ตลอดจนการสอบไล่ได้เป็นเนติบัณฑิต หรือการสำเร็จการฝึกอบรมวิชาความต่างเป็นการทดสอบที่อาศัยความรู้ความสามารถของผู้สมัครหรือผู้เข้ารับการอบรมทั้งสิ้น ไม่ปรากฏการแบ่งแยกบทบาทหรือการทดสอบที่แตกต่างกันอันเป็นเงื่อนไขที่เป็นสาระสำคัญของเพศใดเพศหนึ่งเป็นการเฉพาะเจาะจง

๒.๓) แม้การฝึกอบรมวิชาความของสภาทนายความหรือการศึกษากฎหมายของสำนักอบรมศึกษากฎหมายแห่งเนติบัณฑิตยสภาจะมีใช้การศึกษาภาคบังคับหรือการศึกษาในระดับอุดมศึกษาก็ตาม แต่การฝึกอบรมในสถานที่ดังกล่าวก็จำเป็นต่อการประกอบวิชาชีพทางกฎหมายของบุคคลในภาคหน้าซึ่งได้รับการรับรองมิให้มีการเลือกปฏิบัติด้วยเหตุแห่งเพศตาม CEDAW ข้อ ๑๐ ซึ่งมีได้จำกัดแต่เพียงขอบเขตการเข้าถึงการศึกษาในสถานศึกษาเท่านั้น แต่ยังไม่รวมถึงการลดหรือขจัดอุปสรรคต่อการเข้าถึงการศึกษานั้นด้วย^๖ เมื่อการสวมกางเกงขายาวของผู้หญิงได้รับการยอมรับทั้งโดยเนติบัณฑิตยสภาและสภาทนายความว่าสามารถสวมใสในขณะปฏิบัติหน้าที่ว่าความในศาลได้ ก็ย่อมแสดงให้เห็นว่าการแต่งกายดังกล่าวก่อให้เกิดความสะดวกแก่ผู้หญิงมากกว่าการสวมกระโปรง

ด้วยเหตุนี้ การจำกัดสิทธิและเสรีภาพในการแต่งกายอันเป็นส่วนหนึ่งในการกำหนดเจตจำนงของตนเองนี้ นอกจากจะไม่มีเหตุผลอันหนักแน่นเพียงพอที่จะเชื่อได้ว่าการสวมกระโปรงของทนายความหญิงจะส่งผลต่อการปฏิบัติหน้าที่ให้แตกต่างไปจากผู้ประกอบวิชาชีพที่มีเพศสภาพอื่นอย่างไรแล้ว ยังเป็นการสร้างภาระเกินสมควรแก่ผู้หญิงที่เข้ารับการศึกษาระดับปริญญาโทในการซื้อหากระโปรงมาใช้แต่งกายให้ถูกต้องตามหลักเกณฑ์ที่เนติบัณฑิตยสภาและสภาทนายความกำหนดขึ้น และภาระดังกล่าวย่อมตกกับเพศหญิงมากกว่าเพศชาย เนื่องจากการศึกษาระดับปริญญาโทภายหลังจากสำเร็จนิติศาสตรบัณฑิต ผู้เข้ารับการศึกษาระดับปริญญาโทจำนวนมากจะต้องปฏิบัติงานเพื่อหาเลี้ยงชีพและแบ่งสรรเวลาในการเข้ารับการอบรมด้วย ในกรณีของผู้เข้ารับการศึกษาระดับปริญญาโทชายที่ปฏิบัติงานอยู่แล้วย่อมสวมกางเกงขายาวเป็นปกติ แต่สำหรับผู้ปฏิบัติงานหญิงที่ชีวิตประจำวันต้องอาศัยความสะดวกในการเดินทางหรือปฏิบัติงานอาจเลือกสวมกางเกงเป็นการแต่งกาย

/ที่ได้รับ...

^๖ จาก CEDAW/C/GC/36, para. 3 - 5

ที่ได้รับการยอมรับทั่วไป การกำหนดให้ผู้เข้ารับการอบรมหญิงจะต้องสวมกระโปรงเท่านั้น อาจเกิดความไม่คล่องตัวโดยเฉพาะขณะโดยสารยานพาหนะบางประเภท ด้วยเหตุนี้ การกำหนดให้นักศึกษากฎหมายหญิงหรือผู้เข้ารับการอบรมวิชาว่าความหญิงจะต้องสวมกระโปรงเท่านั้นจึงเป็นหลักเกณฑ์ที่เลือกปฏิบัติด้วยเหตุแห่งเพศ

๓.๒ การแต่งกายของผู้ประกอบวิชาชีพซึ่งได้รับอนุญาตให้สวมครุยเนติบัณฑิต

๓.๒.๑ หลังจากที่คณะกรรมการวินิจฉัยการเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมระหว่างเพศมีคำวินิจฉัยเรื่องที่แล้วเสร็จเลขที่ ๐๖/๒๕๖๕ ลงวันที่ ๒๔ พฤศจิกายน ๒๕๖๕ เรื่อง การเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมระหว่างเพศโดยข้อบังคับสภาทนายความว่าด้วยมรรยาททนายความ พ.ศ. ๒๕๒๙ และข้อบังคับเนติบัณฑิตยสภา พ.ศ. ๒๕๐๗ จำกัดสิทธิในการสวมกางเกงในการปฏิบัติหน้าที่ของทนายความหญิงแล้ว สภาทนายความและเนติบัณฑิตยสภาได้ดำเนินการแก้ไขหลักเกณฑ์เกี่ยวกับการแต่งกายของทนายความหญิงให้เป็นไปตามคำวินิจฉัยดังกล่าว โดยการออกข้อบังคับสภาทนายความว่าด้วยมรรยาททนายความ (ฉบับที่ ๒) พ.ศ. ๒๕๖๖ และข้อบังคับเนติบัณฑิตยสภา แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ ๑๗) พ.ศ. ๒๕๖๖ ให้ทนายความหญิงและสมาชิกเนติบัณฑิตหญิงสามารถสวมกระโปรงหรือกางเกงขายาวขณะว่าความได้

๓.๒.๒ สำหรับการแต่งกายของสมาชิกเนติบัณฑิตยสภาตามอัตลักษณ์ทางเพศนั้น ศาลปกครองกลางมีคำพิพากษาในคดีหมายเลขแดงที่ ๑๘๖๘/๒๕๖๖ ให้เพิกถอนข้อ ๑๗ วรรคสอง (๑) ของข้อบังคับเนติบัณฑิตยสภา พ.ศ. ๒๕๐๗ โดยให้คณะกรรมการเนติบัณฑิตยสภาดำเนินการแก้ไขเพิ่มเติมให้กรณีสมาชิกชายที่มีอัตลักษณ์ทางเพศหรือวิถีทางเพศไม่ตรงกับเพศกำเนิด มีสิทธิและเสรีภาพในการแต่งกายตามสากลนิยม กระโปรง หรือกางเกงขายาว ตามเพศสภาพหรืออัตลักษณ์ทางเพศของตน โดยมีรูปแบบที่เหมาะสม ทั้งนี้ให้แก้ไขภายในหกสิบวันนับแต่วันที่คำพิพากษาถึงที่สุด ซึ่งเนติบัณฑิตยสภาได้ออกข้อบังคับเนติบัณฑิตยสภา แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ ๑๙) พ.ศ. ๒๕๖๖ ให้คงข้อบังคับเนติบัณฑิตยสภา พ.ศ. ๒๕๐๗ ข้อ ๑๗ วรรคสอง (๑) ไว้เช่นเดิม แต่ให้เพิ่มเติมข้อความเป็นข้อ ๑๗ วรรคสอง (๔) ว่า “(๔) สมาชิกที่มีอัตลักษณ์ทางเพศ หรือวิถีเพศไม่ตรงกับเพศกำเนิด มีสิทธิแต่งกายตามเพศสภาพหรืออัตลักษณ์ทางเพศของตน โดยต้องแต่งกายในลักษณะเป็นระเบียบเรียบร้อยและถูกต้องตาม (๑) (๒) หรือ (๓) ข้างต้น แล้วแต่กรณี” จึงเห็นว่า ในส่วนของการแก้ไขข้อบังคับเกี่ยวกับการแต่งกายของผู้ประกอบวิชาชีพซึ่งมีสิทธิสวมครุยเนติบัณฑิตเพื่อทำหน้าที่ว่าความภายในศาลนั้น ปัจจุบันมีการแก้ไขเพิ่มเติมให้ครอบคลุมบุคคลทุกเพศสภาพแล้ว

๓.๒.๓ กฎเกณฑ์ที่เกี่ยวข้องกับการแต่งกายของบุคคลผู้ปฏิบัติงานภายในศาล มีวัตถุประสงค์เพื่อความเรียบร้อยและความเหมาะสมในการสร้างความน่าเชื่อถือแก่บุคคลทั่วไป ดังนั้น จึงต้องมีการควบคุมและออกข้อบังคับโดยองค์กรวิชาชีพที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ เนติบัณฑิตยสภาและสภาทนายความ แต่ข้อบังคับสภาทนายความว่าด้วยมรรยาททนายความ พ.ศ. ๒๕๒๙ หมวด ๕ มรรยาทในการแต่งกาย ข้อ ๒๐ ยังมีได้มีการแก้ไขเพิ่มเติมให้คุ้มครองสิทธิของบุคคลที่มีอัตลักษณ์ทางเพศไม่ตรงกับ

/เพศกำเนิด...

เพศกำเนิดของตนเอง ดังเช่นที่คณะกรรมการเนติบัณฑิตยสภาได้มีมติให้แก้ไขข้อบังคับเนติบัณฑิตยสภาแก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ ๑๙) พ.ศ. ๒๕๖๖ ให้บุคคลที่มีอัตลักษณ์ทางเพศไม่ตรงกับเพศกำเนิดของตนเอง มีสิทธิแต่งกายตามเพศสภาพหรืออัตลักษณ์ทางเพศของตนได้ ทำให้การแต่งกายในเวลาว่างของนายความผู้มีอัตลักษณ์ทางเพศไม่ตรงกับเพศกำเนิดยังไม่อาจแต่งกายตามอัตลักษณ์ทางเพศของตนได้ ซึ่งการแต่งกายของนายความให้สุภาพเรียบร้อยถูกต้องตามหลักเกณฑ์ตามข้อบังคับสภานายความว่าด้วยมรรยาทนายความ พ.ศ. ๒๕๒๙ ถือเป็นมรรยาทในการแต่งกาย ซึ่งหากมีพฤติการณ์ฝ่าฝืนก็อาจตกเป็นคู่ประพฤติผิดมรรยาทนายความและมีโทษตามมาตรา ๕๒ ประกอบมาตรา ๕๓ (๖)^๗ แห่งพระราชบัญญัตินายความ พ.ศ. ๒๕๒๘

๓.๒.๔ คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติพิจารณาแล้วเห็นว่า

๑) รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๖๐ มาตรา ๒๗ รับรองว่าบุคคลทุกคนย่อมมีความเสมอภาค และการเลือกปฏิบัติด้วยเหตุแห่งเพศจะกระทำมิได้ ซึ่งแม้ว่ารัฐธรรมนูญมาตรา ๒๗ วรรคสองจะได้บัญญัติไว้เฉพาะเพศชายและเพศหญิงเท่านั้น แต่การตีความเพื่อรับรองสิทธิของบุคคลดังกล่าวไม่ได้ถูกจำกัดแต่เพียงเฉพาะบุคคลที่มีวิถีทางเพศตรงกับเพศกำเนิดเท่านั้น เพราะอัตลักษณ์ทางเพศ (gender identity) และเพศวิถี (sexual orientation) เป็นอัตลักษณ์แห่งบุคคลซึ่งกำเนิดมาในฐานะมนุษย์ที่ไม่อาจถูกจำกัดลงโดยกรอบแนวคิดแบบทวิเพศ ดังนั้น การตีความบทบัญญัติของรัฐธรรมนูญที่รับรองความเสมอภาคจึงต้องตีความให้สอดคล้องกับสิทธิและเสรีภาพขั้นพื้นฐานของมนุษย์ในฐานะที่เป็นรากฐานแห่งศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ กล่าวคือ การกำหนดเจตจำนงในตัวเองที่จะเลือกเพศสภาพได้ และรัฐก็มีหน้าที่ที่จะต้องคุ้มครอง ปกป้อง และเคารพในการตัดสินใจนั้น นอกจากนี้ การรับรองสิทธิดังกล่าวยังปรากฏอยู่ในกฎหมายว่าด้วยความเท่าเทียมระหว่างเพศที่กำหนดครอบคลุมถึงบุคคลที่มีการแสดงออกที่แตกต่างจากเพศโดยกำเนิดด้วย และมาตรา ๓๔ ของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๖๐ ก็ได้รับรองเสรีภาพในการแสดงออกทั้งการพูด การเขียน การพิมพ์ รวมถึงการสื่อความหมายโดยวิธีอื่นด้วย ซึ่งการแต่งกายตามอัตลักษณ์ทางเพศของบุคคลเป็นการแสดงตัวตนทางเพศอย่างหนึ่งที่สื่อถึงบทบาททางเพศที่บุคคลเห็นว่าเหมาะสมกับตน

๒) เมื่อบุคคลผู้ประกอบวิชาชีพทนายความจะต้องแต่งกายให้เป็นไปตามกฎเกณฑ์ที่กำหนดขึ้นโดยเนติบัณฑิตยสภาและสภานายความ โดยเฉพาะกรณีที่สภานายความ

/กำหนดให้...

^๗ มาตรา ๕๒ กำหนดไว้ว่า โทษผิดมรรยาทนายความมี ๓ สถาน คือ (๑) ภาคทัณฑ์ (๒) ห้ามทำการเป็นนายความ มีกำหนดไม่เกินสามปี หรือ (๓) ลบชื่อออกจากทะเบียนทนายความ

มาตรา ๕๓ ข้อบังคับว่าด้วยมรรยาทนายความ ต้องประกอบด้วยข้อกำหนดดังต่อไปนี้

๑.๒.๑

๑.๒.๑

(๖) การแต่งกายของนายความ

กำหนดให้การแต่งกายเป็นมรรยาทนายความอย่างหนึ่งซึ่งหากฝ่าฝืนจะมีโทษทางปกครอง อันส่งผลต่อการประกอบวิชาชีพของนายความผู้นั้นโดยตรง การที่สภานายความยังมีได้แก้ไขข้อบังคับสภาทนายความว่าด้วยมรรยาทนายความ พ.ศ. ๒๕๒๙ หมวด ๕ ข้อ ๒๐ ให้ครอบคลุมถึงบุคคลที่มีอัตลักษณ์ทางเพศแตกต่างจากเพศกำเนิดของตนเองจึงถือเป็นการเลือกปฏิบัติโดยเหตุแห่งเพศอันเป็นการละเลยหน้าที่ของรัฐที่จะต้องรับรองและคุ้มครองสิทธิของบุคคลดังกล่าว

๔. ข้อเสนอแนะมาตรการหรือแนวทางในการส่งเสริมและคุ้มครองสิทธิมนุษยชน และข้อเสนอแนะในการแก้ไขปรับปรุงกฎหมายเพื่อให้สอดคล้องกับหลักสิทธิมนุษยชน

อาศัยเหตุผลดังกล่าวข้างต้น คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติในคราวประชุมด้านการคุ้มครองและส่งเสริมสิทธิมนุษยชน ครั้งที่ ๑๒/๒๕๖๗ เมื่อวันที่ ๒๖ มีนาคม ๒๕๖๗ จึงมีมติให้มีข้อเสนอแนะมาตรการหรือแนวทางในการส่งเสริมและคุ้มครองสิทธิมนุษยชน รวมทั้งข้อเสนอแนะในการแก้ไขปรับปรุงกฎหมาย กฎ ระเบียบ หรือคำสั่งใด ๆ เพื่อให้สอดคล้องกับหลักสิทธิมนุษยชนต่อคณะรัฐมนตรี ตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช ๒๕๖๐ มาตรา ๒๔๗ (๓) และพระราชบัญญัติประกอบรัฐธรรมนูญว่าด้วยคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๖๐ มาตรา ๒๖ (๓) และมาตรา ๔๒ โดยให้มอบหมายหน่วยงานที่เกี่ยวข้องดำเนินการ ดังนี้

๔.๑ ข้อเสนอแนะมาตรการหรือแนวทางในการส่งเสริมและคุ้มครองสิทธิมนุษยชน

ให้สภานายความกำหนดหลักเกณฑ์กลางในการแต่งกายของผู้เข้ารับการฝึกอบรมวิชาว่าความในชั้นตอนต่าง ๆ กล่าวคือ (๑) การเข้าอบรมภาคทฤษฎี (๒) การสอบข้อเขียนและการสอบปากเปล่า และ (๓) การอบรมมรรยาทและจริยธรรมทนายความรวมทั้งการเข้ารับประกาศนียบัตรโดยรวมและเผยแพร่ให้ผู้เข้ารับการอบรมรวมถึงประชาชนสามารถเข้าถึงได้ง่ายและสะดวก

๔.๒ ข้อเสนอแนะในการแก้ไขปรับปรุงกฎหมาย กฎ ระเบียบ หรือคำสั่งเพื่อให้สอดคล้องกับหลักสิทธิมนุษยชน

๔.๒.๑ ให้คณะกรรมการเนติบัณฑิตยสภาแก้ไขระเบียบสำนักฝึกอบรมศึกษากฎหมายแห่งเนติบัณฑิตยสภา ว่าด้วยการแต่งกายของนักศึกษา พ.ศ. ๒๕๖๖ ให้นักศึกษาหญิงที่เข้าฟังการสอน การสอบข้อเขียนตามข้อ ๔ และการสอบปากเปล่าตามข้อ ๕ มีสิทธิสวมกางเกงขายาวได้

๔.๒.๒ ให้สภานายความแก้ไขข้อบังคับสภาทนายความว่าด้วยมรรยาทนายความ พ.ศ. ๒๕๒๙ หมวด ๕ มรรยาทในการแต่งกาย ให้รับรองสิทธิในการแต่งกายของบุคคลที่มีอัตลักษณ์ทางเพศหรือเพศวิถีแตกต่างจากเพศกำเนิดด้วย

๔.๒.๓ ให้สภานายความกำหนดลักษณะการแต่งกายของหญิงในการศึกษาอบรมวิชาว่าความให้สามารถสวมกางเกงขายาวได้ในทุกช่วงตั้งแต่การเข้ารับการอบรมภาคทฤษฎี การสอบข้อเขียน

/และการสอบ...

และการสอบปากเปล่า รวมถึงการอบรมจริยธรรมและการรับประกาศนียบัตร และประกันว่าบุคคลที่มี
อัตลักษณ์ทางเพศหรือเพศวิถีแตกต่างจากเพศกำเนิดจะสามารถแต่งกายตามอัตลักษณ์ทางเพศหรือ
วิถีทางเพศของตนเองได้โดยไม่เป็นการสร้างภาระขั้นตอนในการพิสูจน์เพศสภาพ

คณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ

นางสาวพรประไพ กาญจนรินทร์

นางปรีดา คงแป้น

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ สุชาติ เศรษฐมาลินี

นางสาวศยามล ไกยูรวงศ์

นางสาวปติกาญจน์ สิทธิเดช

นายวสันต์ ภัยหลีกลี้

นางสาวสุภัทรา นาคะผิว

ประธานกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ

กรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ

กรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ

กรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ

กรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ

กรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ

กรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ



